

УДК811.112.2'373.612(045)

ББК 81.432.4-3

ЧИННИКИ РОЗВИТКУ ЗНАЧЕННЯ СЛОВА "ZEIT" У НІМЕЦЬКІЙ МОВІ: КУЛЬТУРОЛОГО-ЕТИМОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ

НАУМОВИЧ Т. В.

Київський національний лінгвістичний університет

У статті проаналізовано категорію часу як одну з головних буттєвих (онтологічних) і мовних категорій, досліджено семантичні мотивації лексеми "Zeit" у давньогерманських мовах, взаємозв'язок між уявленнями про категорію часу та мовною формою її вираження, запропоновано сукупність бінарних опозицій на позначення сигніфікативних значень "Zeit", які проілюстровано прикладами з німецької та деяких інших германських мов.

Ключові слова: категорія часу, мовна універсалія, часовий континуум, семантична мотивація, давньогерманські мови, етимологічний аналіз.

The article suggests the analysis of the category of time as one of the major life (ontological) and language categories. The semantic motivations of the lexeme "Zeit" in old Germanic languages have been investigated as well as the relationship between the notions of the category of time and linguistic forms of its expression. A set of binary oppositions has been offered for indication of significative meanings of "Zeit" based on the German and a range of other Germanic languages.

Key words: category of time, universal of language, time continuum, semantic motivation, old Germanic languages, etymological analysis.

Час є однією з головних буттєвих (онтологічних) і мовних категорій, які утворюють концептуальну картину світу і становлять основу будь-якої мовної системи. Тому протягом усієї історії час був і донині залишається об'єктом пильної уваги різних наук: від природничих і точних (фізика, математика, біологія, геологія) до гуманітарних, насамперед, філософії.

Важливими тенденціями останніх десятиліть є інтерес до часу та його вивчення в мовознавстві, активізація антропологічної спрямованості наукових досліджень у галузі мови. Вчені констатували зміну базисної наукової парадигми – від "іманентної", спрямованої на вивчення системи мови, до антропологічної лінгвістики, у якій мову витлумачують як конститутивну властивість людини. Відповідно час почали вивчати як один із елементів мовної картини світу і як найважливішу складову лінгвокультурного знання народу. Тому все частіше предметом аналізу лінгвістів стає час не як граматична категорія, а як час життя людини, нації, етносу, що знайшло відображення в мові. Для вирішення такого завдання потрібні і нові підходи, і застосування сучасної методології досліджень.

Усе зазначене вище вказує на те, що проблема часу потребує комплексного вивчення, до якого мають бути залучені результати як природничих, так і гуманітарних наук. Однак у міждисциплінарному підході, у синтезі тих уявлень про час, які розвиваються в різних галузях знань і, головне, культури, полягають не тільки актуальність і перспективність, а й основні труднощі дослідження даної категорії.

Тому постає закономірне питання про залежність між уявленнями про цю категорію та мовною формою її вираження. Реконструкція первинного смислу основних найменувань часу у різних мовах упродовж усієї історії їх розвитку була й залишається складним завданням мовознавства. Знайти ключі до його вирішення означає з'ясувати, як саме формувалося таке важливе філософське поняття як час, визначити його зв'язок з іншими поняттями та категоріями.

Цінну теоретичну та практичну базу містить праця “Удивительный мир слов и значений: Иллюзии и парадоксы в лексике и семантике” російського дослідника М. М. Маковського, який звертається до досі не вирішених у мовознавстві проблем етимологічного аналізу різних мов у цілому, прагне дослідити закономірності розвитку значень слів у процесі історичного розвитку на матеріалі близько ста індоєвропейських мов [2]. Деякі причини зміни значення того чи іншого слова намагається пояснити В. М. Мокієнко, спираючись на дані так званої “народної” етимології [3]. Попри велику кількість робіт, присвячених різним аспектам категорії часу, поза увагою більшості дослідників залишається пошук нових можливостей та методів, які б забезпечили більш глибоке дослідження цієї суперечливої категорії як феномену історичного характеру, як динамічного утворення, на яке значною мірою впливає історичний розвиток мови.

Об’єктом цього дослідження постає лексичне поле часу як історичний феномен, предметом – аналіз даного динамічного утворення, визначення плюралістичних семантичних мотивацій лексеми “Zeit” у німецькій та деяких інших германських мовах.

Тому закономірними завданнями запропонованого дослідження, які стають логічним продовженням зазначених вище положень, є:

- охарактеризувати взаємозв’язок між уявленнями про час та мовною формою вираження у німецькій та деяких інших германських мовах у діахронічному аспекті;
- дослідити семантичні мотивації лексеми “Zeit” у давньогерманських мовах;
- структурувати бінарні опозиції на позначення сигніфікативних значень “Zeit”.

Загальногерманський корінь **tī-* прослідковується в споріднених формах різних германських мов: дангл. *tīd* “час, година”, англ. *tide* “приплив, відлив”, дсканд. **tīd*, шв. *tīd* “час”, дісл. **tīd*, нім. *Zeit* “час”, які вийшли з герм. **tīdiz* “відрізок часу”, до них також можна віднести англ. *time* “час”, дангл. **tīma*, дісл. **tīmi* “слухний час, щастя”, шв. *timme* “час” із герм. **tīman-* [6, с. 546]. Найввічність у наголошеній частині лексеми **tī-* різних формантів (розширювачів кореня) типу *-ti*, *-dium*, *-me*, *-ma* [6, с. 18], що належать до того самого спорідненого типу вираженої семантики, свідчить про те, що германський корінь **tī-* редуплікується, унаслідок чого з’являється форма двн. *zīti* (із герм. **tīdi-*) зі значенням “часовий відрізок”.

Як відомо, кількість фоно-морфологічних елементів слова, їхні конкретні характеристики, об’єднані з певним значенням, відіграють значну роль при виявленні системних / асистемних особливостей у мові. Редуплікація, поряд з іншими мовними явищами (злиття слова з артиклем, редукція (укорочення) слова тощо) є однією з форм вияву системності у мові [2, с. 13]. Саме такі вияви системності у мові дають змогу більш ретельно проаналізувати семантику та походження слів. Отже, аналізуючи германську лексему **tīdi-*, цілком закономірно констатуємо, що сема часу знаходиться в герм. корені **tī-*, редуплікація якого вказує на смислову самостійність і певну автономність початкового кореня **tī* та доводить значну давність зародження форм типу двн. *zīti*. Особливістю даної лексеми є й те, що вона є дуальною не тільки за формою, а й за змістом, оскільки включає в себе ряд бінарних смислових опозицій, протилежних за змістом, напр.: “розділяти/ об’єднувати” та ряд інших.

Дані етимологічних словників вказують на те, що германський корінь **tī-* походить з іє. **dā* : / *dā*- “ділити, розділяти” [7, с. 539]. Ця теза підтверджується думкою А. Гуревича про те, що час настільки ж “реальний та речовинний, як і решта світу, оскільки його можна впорядковувати, ділити на відрізки, виділяти і навіть розділяти, як це робили боги, що відділили морок від світла, день від ночі” [1, с. 160]. Свідченням переконливості цих слів є відображення даного факту і на мовному рівні. Навіть сама українська лексема *час*, похідною від якої є слова *частина*, *частка*, відсилає до того, що час є не що інше, як частина від цілого, яка в свою чергу може бути розділеною на ще менші частини, відрізки, проміжки тощо.

У германських мовах з часткою **ti-* утворені такі слова, як *till* “впритул”, нім. *Ziel* “ціль”, можна дійти до висновку, що значення “відрізати” пов’язане зі значеннями “відміряти”, “відміряний відрізок часу”, “відміряне” > “кінцевий пункт, ціль” [7, с. 540].

Реконструйоване значення “розділення” відноситься до давньогерманського періоду, оскільки у давньогерманському періоді у давньогерманських мовах представлені готськ. *dails*, дісл. *deill*, да. *dell*, дф. *del*, двн. *teil* і відповідне деномінативне дієслово гот. *dailjan*, дісл. *deila*, рунічн. *dalipun*, дсакс. *delian*, двннім. *teilan*. Про сакральність даного поняття свідчить і той факт, що у результаті відділення (дісл. *deila*) отримуємо час як дещо “відділене, відокремлене”, причому такий самий корінь має і поняття жертви дісл. *tafn*, нім. *Zauber*, двн. *zoubar*, <герм. **taubra* “чари, магія” [6, с. 545]. Слід відмітити також, що основою язичницького культу були рухи, напр. згинання та розгинання рук та ніг, розривання або посічення (жертві рвали на собі волосся, подрібнювали жертву на шматки), що і є однією з ймовірних теорій, яка наочно пояснює, чому основними поняттями, які лягли в основу великої кількості індоєвропейських слів, є “гнути” та “різати” [2, с. 22]. Сема “відділеність” вказує, ймовірно, на те, що в давні часи суть жертвоприношення полягала у так званому “відділенні”, “відокремленні” частини матеріального світу та передаванні її богам, вищим силам з метою їх здобрення тощо залежно від рівня культури етносу або народу.

Бінарну опозицію семантики “розділення” складає, як не дивно, семантика “об’єднання”. Тобто корінь **da(i)* поєднував у собі дві синкретично протилежно спрямовані дії “ділити/об’єднувати”. Номінація часового континууму за принципом “об’єднання” відображена в дісл. *vika*, данг. *wicu*, двн. *wehha*, дісл. *vikja*, дфр. *wika*, дсакс. *wikan*, двн. *wihhan* < іє. **ueik*, **ueig* “згинати, обергати”, тобто “об’єднувати за допомогою кругових рухів”. Ця номінація часового континууму пов’язана з циклічною теорією перебігу та розгортання часу. Як відомо, уявлення про час формувалися паралельно з виникненням найдавніших людей і продовжують формуватися та еволюціонувати впродовж усього періоду існування людства, піддаючись впливу рівня культури тієї чи іншої мовної спільноти. Разом з культурно-історичними змінами людства відбувається і поступовий перехід від лінійних (час рухається від певної вихідної точки у напрямку вперед, позаду залишається минуле, яке плавно переходить у теперішнє, яке у свою чергу згодом стане майбутнім) до циклічних уявлень про час. Цикл (ланцюг, повторення) постає як першооснова безперервного хвильового культурно-історичного процесу, що припускає відтворення деяких елементів колишньої соціальної системи (суспільства, етносу, культури), а також повторення певної послідовності подій. Підтвердженням циклічності часу є зміна дня і ночі, періодів польових робіт, пір року, взаємоперехід яких очевидний, проте не підвладний людині та не може бути змінений нею. Мовні потенції номінації слів підхоплюють ці культурно-історичні закономірності, що потім знаходить свій прямий відбиток передусім у мові. Дні змінюються ночами, новий тиждень змінює попередній, відбувається чергування пір року тощо, тобто часові відрізки немовби “обертаються навколо своєї осі”, “об’єднуючись за допомогою кругових рухів”.

Крім того, слід взяти до уваги думку Т. В. Топорової про те, що операції розділення та об’єднання, так само, як і аналіз та синтез, беруть участь у синкретичному деміургічному акті та є “двома етапами космізації всесвіту” [5, с. 29]. Отже, будучи прямо протилежними за своєю суттю, ці два процеси, однак, взаємодоповнюють одне одного, є так би мовити двома сторонами одного цілого, перебіг одного з них уможливорює та передуює іншому і навпаки. Тому члени цієї бінарної опозиції є підтвердженням двоєдиної природи космогонічного акту, у якому один із цих компонентів є уособленням нового стану всесвіту та перебігу подій у ньому на відміну від попереднього стану.

Те, що ми робимо, і про що ми дізнаємося, відбувається в певному місці і в певний час. Усі дії пов’язані у часо-просторових рамках. Підтвердженням цього слугує твердження багатьох науковців про те, що мова має певні переходи від поняття часу до поняття простору,

що свідчить про невіддільне існування цих понять у людській свідомості, так званий синкретизм. У зв'язку з цим можна дійти до висновку, що місцем людського життя був і залишається час його життя. Іншими словами, для глибшого розуміння часових відносин потрібно брати до уваги й інші аспекти, такі як простір. Ця взаємопов'язаність та взаємопроникність часу та простору виявляється і на етимологічному рівні, адже відомо, що міра допомагає охопити власне сам простір, зорієнтуватися у різноманітті речей та подій, які відбуваються в ньому, а отже є неодмінною характеристикою простору та виступає “умовою розгортання буття в його усталеності” [1, с. 105]. Семантична мотивація часу за принципом вимірювання представлена в гот. *mēl* “час”, данг. *mēl*, дфр. *mēl*, двн. *mal* < іє. *melo із **mē-3/ m-e-t* “міряти” разом з дісл. *mál* “міра”, гот. *mēla* “міра” [7, с. 2116].

Близьким до цієї семантичної мотивації є і локальне значення, яке зафіксоване у данг., дфр. *log* “місце”, двн. *laga*. В аналогічній формі виступає і і-євр. форма *kʷeǰə-* “лежати”, яка представлена у гот. *hweila* “час”, данг. *hwīl*, двнфр. *hwīle*, двнсакс. *hwīl*, двнім. *(h)wīla* “час”, дослівно “те, що лежить, спочиває” [7, с. 1798]. У зв'язку з цим форми організації людських поселень, виражені за допомогою і-євр. *kei, що реалізується у гот. як *haims* “країна, сторона”, данг. *hām* “житло”, дфриз. *hām*, двн. *heim* “дім” постають як щось стабільне, постійне, надійне на протигагу випадковому та небезпечному, що чатує на мешканців при виході за межі цих поселень. Наведені приклади свідчать про те, що в якості мотивації відповідних понять був обраний аспект стабільності, який включає не тільки відсутність руху, а й стійкість, міцність [4, с. 422]. Тому можна зробити висновок, що семантична мотивація “спокій, лежання” для позначення темпоральних понять вказує на те, що ця одиниця часу фіксувала відрізок, протягом якого не відбувалося якихось суттєвих змін.

Концепції інертного, статичного просторового континууму (похідні від і-євр. *kʷeǰə-*) протистоїть ідея динамічності, внутрішньої напруженості та інтенсивності [4, с. 423], виражена в іє. *stā- /stə-*: двн. *stiin*, *stēn*; претериту гот. мові *stōþ*, дісл. *stōð*, дсакс. *stōd* “стояти” [7, с. 2907], [6, с. 506]. Крім того, існує ряд темпоральних значень: видозмінена через аблаут давньоісландська лексема *stund* мала значення “час (відрізок), година, хвилинка, протяжність”, данг. *stund* позначало “певний час, годину”, дсакс. *stunda*, двн. *Stunta* “час”. Уже в середньонімецький період значення лексеми *stunta* звужується, і вона починає означати лише “годину”. Такі дієслова зафіксовані у всіх давньогерманських мовах, тому описана реконструкція належить до давньогерманського періоду й вказує на динамічний та більш активний процес організації часового континууму.

Поряд з циклічними уявленнями про час, які характерні для раннього етапу розвитку уявлень про цю категорію, час є і субстанцією, якій притаманна протяжність та лінійність. Це дає змогу говорити про лінійну модель часу, яка займала панівну позицію в уявленнях про час у зв'язку з розвитком християнства та у зв'язку з входженням людини у часову модель, для якої характерна двоспрямованість. Отже, лексеми, утворені у давній період розвитку людства, відображають таку картину часу: майбутнє відкривається їм з переходом у теперішнє-минуле, тобто з'являється метафора руху з майбутнього в минуле. Праобразом цієї моделі є пряма лінія, уздовж якої розгортається сукупність упорядкованих елементів всесвіту [4, с. 423]. Як приклад можна навести: дісл. *pinull* “канат”, лат. *tenus* “шнур, мотузка”, гот. *peihis* “час”, дангл. *ping-demearec* “час”, дсакс., дфриз. *thing*, двн. *ding*, лангоб. *thinx* “зібрання, яке відбувається у певний визначений час” < іє. *ten. Індоевропейська лексема **ten-* “натягувати” реалізується, на думку В.В. Левицького, у германських мовах у вигляді двох словесних гнізд: 1) англ. *tether* “прив'язь”, сакс. *tedir*, ннім (застаріле) *Tudor* “мотузка для прив'язування худоби на пасовищі”, нім. (ділогічне) *Zitter* “дишло”, дфриз. *tiader* < герм. *tiu-dra* “прив'язь”; 2) а. *tod* “пучок, певна кількість шерсті”, нім. *Zotte* “пучок”, двн. *zota* “трива”, дісл. *toddi* “пучок шерсті” < герм. *tud “пучок”, які є похідними від германського кореня **tiu/ tau/ tu* “зв'язувати в пучок, сплітати”. Корінь *tiu-* є або дериватом індоевропейського кореня **dā-/də-* зі значенням

“розділяти”, або індоєвропейського *dā : / *də*-зі значенням “зв’язувати” [6, с. 546]. У зв’язку з цим імовірно, що час уявлявся як певний відрізок > дишло, мотузка, канат. Крім того, можна припустити, що ця семантична мотивація походить від розглянутої вище мотивації “розділення / об’єднання”.

Отже, поняття “час” є культурною і мовною універсалією, до глибокого аналізу якої необхідно залучати діахронічний підхід, що дає змогу зрозуміти основні віхи формування категорії часу, її зв’язок з іншими категоріями та принципи утворення найдавніших найменувань часу. Між уявленнями про час та їхньою мовною реалізацією існує тісний зв’язок, який можна чітко простежити, аналізуючи семантичні мотивації часу з погляду діахронії. На семантичні мотивації поняття часу в німецькій мові вплинуло багато чинників, зокрема характер людського мислення, розвиток людської культури та цивілізації, ритми життя у зв’язку зі змінами у природі, а також філософські уявлення про час. Культурна специфіка накладає значний відбиток на процес кодування в мові фактів реальності. Удалося виділити 6 типів семантичних мотивацій поняття часу, які ґрунтуються на особливих екзистенціальних моделях та виявляються в німецькій та деяких інших германських мовах: “розділення”, “об’єднання”, “міра”, “спокій”, “установлення”, “лінійність”, які об’єднуються в три бінарні опозиції: “розділення / об’єднання”, “міра / спокій”, “установлення / лінійність”. Домінантною серед них є опозиція “розділення / об’єднання”, про що свідчить давність її зародження, дуальність за формою та змістом, а також той факт, що деякі семантичні мотивації можуть бути похідними від “розділення / об’єднання”, наприклад “лінійність”, “вимірювання”.

Логічним продовженням нашого дослідження може стати аналіз функціонування та поширення лексеми “Zeit” у текстах, що належать до різних історичних періодів розвитку німецької мови. Крім того, якнайповніше розкрити сутність категорії часу в німецькій мові допоможе й аналіз інших лексем з темпоральною семантикою. Під питанням залишається визначення та характеристика семантичних мотивацій, спільних як для категорії часу, так і інших фундаментальних мовних категорій, з якими категорія часу пов’язана на концептуальному рівні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гуревич А. Я. Категории средневековой культуры / Арон Яковлевич Гуревич. – М. : Искусство, 1984. – 350 с.
2. Маковский М. М. Удивительный мир слов и значений: Иллюзии и парадоксы в лексике и семантике / Марк Михайлович Маковский. – М. : Высшая школа, 1989. – 199 с.
3. Мокиенко В. М. Загадки русской фразеологии / Валерий Михайлович Мокиенко. – [2-е изд., перераб.]. – СПб. : Авалон, Азбука-классика, 2005. – 256 с.
4. Топорова Т. В. К вопросу о семантических мотивировках обозначений пространства и времени в древнегерманских языках / Т. В. Топорова // Серия языка и литературы. – 1985. – Т. 44. – № 5. – С. 417–426.
5. Топорова Т. В. Семантическая структура древнегерманской модели мира [Текст] / Т. В. Топорова. – М. : Радикс, 1994. – 190 с.

СПИСОК ЛЕКСИКОГРАФІЧНИХ ДЖЕРЕЛ

6. Левицкий В. В. Сравнительно-этимологический словарь германских языков / Виктор Васильевич Левицкий. – Винница : Нова книга. – 2010. – I том. – 616 с.
7. An Etymological Dictionary of the Proto-Indo-European Language: a revised edition of Julius Pokorny’s Indogermanisches Etymologisches Wörterbuch. Revised and published by the Dnghu Association. Refurnished and corrected by A. Lubotsky. – 2007. – 3441 с.

Дата надходження до редакції 12.11.15